

George Saliba, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesans'ının Oluşumu* (Çev. Günseli Aksoy, İstanbul: Mahya Yayınları, 2019) 272 s.

Islamic Science and the Making of the European Renaissance by G. Saliba

ERCAN SALGAR 

Selçuk University

Received: 22.03.2024 | Accepted: 26.03.2024

İslam bilimlerinin oluşum ve gelişim serüveni genellikle klasik bir anlatı üzerinden kabul görmektedir. Bu anlatıya göre, İslam medeniyetinin Yunan bilimleri ile tanışmadan önce bir çöl medeniyeti olduğu dolayısıyla da bilim ve felsefeden hiç haberdar olmadığı belirtilir. Böylece 8. yüzyıl dolaylarında üstün bir kültür olan Yunan bilimleri ile karşılaşan İslam medeniyeti, hızlı bir tercüme faaliyetiyle bu bilimleri alır ve buna birtakım yorumlar ekleyerek, bilimsel geleceği 13. yüzyıla kadar sürdürür. Klasik anlatı, bu süreçten sonra İslam bilim geleneğinin çöktüğünü ve bunun birinci sorumlusunun Gazali öncülüğünde din olduğunu beyan eder. Bu anlayış, Batı'daki din-bilim çatışmasını örnek alarak, İslam kültüründe de bilimsel bir geleneğin oluşumunda dinin engel olduğunu ileri sürer. Bu bağlamda klasik anlatı,



Gazali'nin *Filozofların Tutarsızlığı* adlı eserini dinin zaferi, bilimsel düşüncenin ise sonu olarak kabul eder. Bunların yanında klasik anlatı, Rönesans ve modern bilimin oluşumunda da İslam bilimsel geleneğinin pek fazla bir etkisinin olmadığını, eğer olduysa da bunun Antik Yunan metinlerini muhafaza edip, aktarmaktan başka bir şey olmadığını ileri sürer.

Klasik anlatının ileri sürdüğü bütün bu tezler, Amerikalı bilim tarihçi George Saliba tarafından reddedilir. Saliba, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansı'nın Oluşumu* adlı eserinde, klasik anlatının söz konusu tezlerinin tamamının geçersiz ve tutarsız olduğunu tarihsel ve deneysel örnekleriyle birlikte gösterir. Saliba bu eleştiri ve görüşlerini söz konusu kitapta yedi ana bölüm altında sunar. Şimdi bölümleri sırasıyla ele alalım.

Birinci bölümde; yazar “İslam Bilim Geleneği: Başlangıç Sorunu” başlığı ile öncelikle İslam bilimsel geleneğinin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı sorusuna yanıt veren klasik anlatıyı ortaya koyar ve daha sonra bunun eksik ve yetersiz olduğunu belirterek, alternatif bir açıklama sunar.

Klasik anlatıya göre, İslam medeniyeti ilk etapta bir çöl medeniyetiydi ve niteliksel bilim üretecek olanaklara sahip değildi. İslam medeniyeti bu bağlamda kendisinden çok üstün olan Antik Yunan medeniyeti ile karşılaşınca bu kültürün bilim ve felsefe kaynaklarından yararlanma ihtiyacı duyar. Klasik anlatı bu çerçevede Abbasiler döneminde (M. S. 750-900) Grek kültüründen yoğun çevirilerin başladığını ve böylelikle İslam medeniyetinin altın çağını yarattığını aktarır. Ayrıca klasik anlatı, İslam bilim geleneğinin 12. yüzyıla kadar devam ettiğini, bu süreçten sonra bilhassa Gazali'nin eleştirileri bağlamında bu geleneğin bittiğini ileri sürer.

Saliba kitabın bu bölümünde klasik anlatının ileri sürdüğü İslam bilim geleneğinin başlangıç ve sona ilişkin açıklamalarının hem mantıksal hem de tarihsel olarak yetersiz olduğunu göstermeye çalışır. Saliba İslam medeniyetinde tercümeler öncesi dönemde hiçbir entelektüel faaliyetin olmadığı savının temelsiz olduğunu, aksine bu süreçte Pers ve Süryani düşünürlerin etkisiyle felsefe, tıp ve gökbilimi üzerine bazı temel bilgilerin olduğunu söyler. Benzer şekilde Saliba İslam bilim geleneğinin Gazali ile düşüşe geçtiği savının da yanlış olduğunu aksine Gazali'den sonraki yüzyıllarda özellikle de gökbilim alanında çok önemli ve değerli çalışmaların yapıldığını belirtir.

Yazar, “İslam Bilim Geleneği Başlangıç Sorunu II” başlıklı **ikinci bölümde**, İslam medeniyetinde bilimsel geleneğin başlangıcına yönelik



alternatif anlatım olarak adlandırdığı kendi görüşlerini ileri sürer. Saliba İslam medeniyetinde yoğun bir tercüme hareketi olmasının sadece rasyonel ve mantıksal sebeplerle açıklanamayacağını, bunun altında siyasi, iktisadi ve toplumsal saiklerin olduğunu belirtir.

Yazara göre, tercüme her şeyden önce devlet aklı tarafından teşvik edilmişti. Bunun için de tercüme yapacak olan alimlere hem para hem de bürokraside mevki bahşedilmişti. Bu da saray çevresinde bulunan bürokrat ve entelektüel kişilerin daha iyi bir pozisyon kapmak amacıyla rekabet etmelerine akabinde hem bilimsel bilgi edinmelerine hem de çeviri yapmalarına yol açar. Saliba bu noktada saray çevresinde bulunan Pers ve Süryani kökenli düşünürlerin, tercüme hareketinin başlamasında ve ivmelenmesinde önemli etkilerinin olduğunu belirtir. Bu düşünürler, daha önceden Grek bilim ve felsefesi ile tanışmışlardı ve belirli düzeyde bu disiplinler hakkında bilgi sahibiydiler. Nitekim iktidarın ihtiyaçları doğrultusunda ve bu düşünürler aracılığıyla bilinçli bir şekilde tercümelerin yapıldığı söylenebilir. Bu bağlamda devlet aklının neden ilk etapta Aristoteles'in özellikle mantık eserlerini tercüme ettirdiği anlaşılır olacaktır.

Devlet, farklı inançlar karşısında kendi resmi din anlayışını (mutezile mezhebini) anlatmak ve savunmak için Grek bilim ve felsefesine yönelmişti. Bu bağlamda Aristoteles'in *Mantık* adlı eserinin özellikle de *Topikler* başlıklı bölümün, Arapçaya tercüme edilen ilk eserler arasında olması manidardır. Aristoteles, bu eserinde genel hatlarıyla diyalektik tarzda bir tartışmanın nasıl olacağını ve akabinde düşüncelerimizi nasıl savunup, gerekçelendirebileceğimizi ele almıştı. Bunun da İslam düşünürlerine dini tezlerini nasıl savunmalarına yönelik bir güç kazandırdığı açıktır.

Kitabın "Yunan Bilimsel Geleneği ile Karşılaşma" adlı **üçüncü bölümünde**, İslam medeniyetinin Yunan bilimleri ile nasıl karşılaştığı ve buna nasıl bir tepki verildiği betimlenir. Bu çerçevede tercümelerin bilinçli bir şekilde ihtiyaçlara göre ilk etapta Pers ve Sanskrit dilinden daha sonra ise Yunancadan yapıldığı aktarılır. Kitapta özellikle de Süryani düşünürler aracılığıyla Yunancadan Arapçaya yapılan tercümelerin İslam bilim geleneğinin temelini oluşturduğu söylenir. Bu doğrultuda Aristoteles, Platon, Galen ve Batlamyus (Ptolemaios) gibi Yunan düşüncesinin önemli figürlerinin eserleri Arapçaya kazandırılır.



Bu bölümde İslam filozoflarının sadece Yunan eserlerini tercüme etmekle kalmadıkları, aynı zamanda bu eserleri eleştirel bir tavırla ele alıp düzeltmeye çalıştıkları vurgulanır. Buna göre Müslüman düşünürler özellikle de Aristoteles'in doğa felsefesi ve Batlamyus'un (Ptolemaios) astronomi görüşlerini içeren eserlerine vakıf olduklarında bazı çelişkileri fark ederler. Diğer bir deyişle, İslam düşünürleri Aristoteles'in fiziği ile Batlamyus'un gök bilimi üzerine yaptığı matematiksel modellemelerin tutarsız olduğunu kavrarlar. Nitekim İslam dünyasında bundan sonraki astronomi çalışmaları da ağırlıklı olarak hep bu ekseninde seyreder. Söz konusu çelişkiyi ilk fark eden düşünürlerden birisi de İbn el-Heysem (965-1039) olur. İbn el-Heysem, *El-Şükûk 'alâ Batlamyûs (Batlamyus Üzerine Kuşku)* adlı eserinde Batlamyus'un kullandığı eksantrik ve episikl modellerin, fiziksel dünyada bir karşılıklarının olmadığını öne sürerek, Batlamyusçu modeli eleştirir. Saliba'ya göre, İbn el-Heysem ile başlayan bu Batlamyus eleştirisi, daha sonradan Nasiruddin el Tusi, Kutbüddin Şirazi, el-Urdi ve İbnü'ş-Şâtır gibi düşünürlerle daha da artarak, Kopernikle birlikte radikal bir değişime yol açacak olan hacimli birikimin başlatıcısı olur.

Kitabın "İslam Gökbilimi Kendini Açıklıyor: Kritik Yenilikler" başlıklı **dördüncü bölümünde** İslam düşünürlerinin Yunan bilimlerinin özellikle de gökbiliminden kaynaklanan tutarsızlıklara ve aykırılıklara yönelik getirmeye çalıştıkları çözümler ele alınır. İslam düşünürleri Aristoteles fiziği ile Batlamyus matematiğinin uzlaşmadığını fark etmişlerdi ve bu hususta da ağırlıklı olarak Aristoteles'i haklı, Batlamyus'u ise kusurlu görmüşlerdi. Dolayısıyla İslam düşünürleri Aristoteles fiziğine daha uygun gelebilecek şekilde özgün matematiksel modeller ve hipotezler üretmişlerdir. Bu çerçevede kitapta, Nasiruddin el Tusi, Kutbüddin Şirazi, el-Urdi, İbnü'ş-Şâtır ve Ali Kuşçu gibi düşünürlerin özgün matematiksel katkılarından bahsedilir.

Kısacası bu bölümde, Müslüman düşünürlerin böylelikle hem Yunan gökbiliminin kusurlarını ortaya çıkardıkları hem de buna yönelik bir takım çözüm önerileri sundukları belirtilir. Nitekim İslam kültüründe oluşan bu külliyat da daha sonradan Batı Avrupa literatürüne aktarılacak modern astronominin oluşumunda önemli bir kaynak görevi görür.



Yazar, “Felsefe ve Din Arasında Bilim: Gökbilim Durumu” başlıklı **beşinci bölümde** İslam medeniyetinde bilimsel geleneğin oluşumunda dinin ne derecede bir etkisinin olup-olmadığını gözler önüne seriyor.

Klasik anlatı, Avrupa’daki din-bilim çatışmasından ilham alarak, İslam kültüründe de bilimsel bir geleneğin oluşumunda dinin engel olduğunu iddia eder. Oysa Saliba kitabında bu iddianın gökbilim açısından geçersiz olduğunu söylemenin yanında, tam tersine İslam dininin gökbilim araştırmalarını teşvik ettiğini beyan eder. Kitapta, dinin gökbilim çalışmalarını desteklediğini gösteren en açık örneklerden birisinin, namaz vakitlerini belirleme ve kibleyi tayin etmek olduğu belirtiliyor. Özellikle de kibleyi tayin etme, küresel trigonometrik problemlerden birini yaratmıştı. Böyle bir hesap sinüs, kosinüs, teğetlik ve eşdeğerlik gibi trigonometrik fonksiyonları kullanmayı gerektirmekteydi ve bu da aynı zamanda kürenin yüzeyine uygulanacak trigonometrik kuralların geliştirilmesi demekti. Kısacası, kitapta kibleyi tayin etme gibi dini uygulamaların trigonometri gibi üst düzey matematiksel modellemeleri ortaya çıkardığı vurgulanır.

Ayrıca kitapta İslam kültüründe din ile bilimin çatışmadığını gösteren en bariz örneklerden birisinin de bilim adamlarının aynı zamanda bir din adamı olarak da görev yaptıklarının belirtilmesidir. Örneğin ünlü gökbilimci Şamlı İbnu’ş Şatır, Emevi camisinde bir muvakkit olarak çalışıyor, caminin memuru olarak yaşamını bağışlardan sağlıyor ve tıpkı bir hâkim gibi dini memur addediliyordu. Böylelikle İbnu’ş Şatır, gezegenlerin hareketleri hakkındaki kuramsal araştırmasını dini görevleri ile eşdeğer olarak görüyordu.

Saliba “İslam Bilimi ve Rönesans Avrupa’sı: Kopernik Bağlantısı” başlıklı **altıncı bölümde** İslam düşünürlerinin gökbilim alanında öne sürmüş oldukları özgün fikirlerin, Latin Batı’da Kopernik tarafından ileri sürülen teori ile bir şekilde ilişkisinin olduğunu göstermeye çalışır.

Saliba burada öncelikle, İbnu’ş Şatır, Nasiruddin el Tusi ve el-Urdi gibi düşünürlerin gezegen hareketlerini açıklamak için öne sürdükleri matematiksel modellemelerin neredeyse bire bir aynısının Kopernik’in çalışmalarında görüldüğünü belirttikten sonra burada her iki kültür arasında nasıl bir ilişkinin olabileceğinin olanaklarını tartışır. Bu olanaklardan birisi, Kopernik’in İslam düşünürlerinin görüşlerini Arapça bilen birisinden yardım alarak ve referans vermeden olduğu gibi kopyalamasıdır. Diğer önemli bir



hipotez ise İslam düşünürlerinin bu görüşlerinin Bizanslı bilginler tarafından öğrenildiği ve daha sonra bunların da Yunan dili üzerinden Rönesans'a aktarıldığı ve Avrupalı düşünürlerin de bunları Yunanca menşeli zannederek yararlanmasıdır.

Kısacası yazar bu bölümde, gökbilimi açısından Kopernikle, İslam düşünürleri arasında belirli bir sürekliliğin olduğunu dolayısıyla da Rönesans ve modern astronominin sadece Batı uygarlığına mal edilemeyeceğini, burada İslam medeniyetinin de önemli katkılarının olduğunu vurgular.

Yazar, **son bölüm (yedinci bölüm)** olarak ele aldığı “Çöküş Dönemi: Gökbilimsel Düşüncenin Üretkenliği” adlı başlıkta, İslam bilim geleneğinin 13. yüzyıldan sonra çöktüğünü ileri süren klasik anlatımın eleştirisini yapar. Klasik anlatım, çöküş kuramını iki ana hipoteze dayandırır. Bunlardan birisi, din ve bilimin çatıştığı varsayımı temelinde İslam medeniyetinde 13. yüzyıldan sonra dini düşüncesinin yükseldiği ve başat konuma geldiğini dolayısıyla da bilimin reddedildiğini ileri süren yaklaşımdır. Bu savı ileri sürenler için Gazali'nin filozofları ciddi bir şekilde itham ettiği, *Filozofların Tutarsızlığı* (11. yüzyıl) adlı eseri, bir dönüm noktasıdır. Buna göre, Gazali söz konusu eserinde din ve bilimin çatıştığını dolayısıyla da bilimi değil de dini referans almamız gerektiğini söyler ve böylelikle de İslam kültüründe bilimsel düşüncenin ölümüne sebep olur.

Kitapta belirtilen diğer önemli hipotez ise İslam medeniyetinde bilimin çöküşünden sorumlu olan gerekçenin Moğol istilası olduğunu ileri sürer. Buna göre, Moğolların 1258'de Bağdat'ı yerle bir etmesi aynı zamanda bilimsel şahsiyet, kurum ve eserlerin de yok olmasına yol açar. Nitekim bu süreçten sonra da İslam kültüründe dikkate değer bilimsel çalışmalar yapılamaz.

Saliba kitabının bu bölümünde İslam bilim geleneğinin çöktüğüne yönelik ileri sürülen bu her iki savın da tutarsız ve geçersiz olduğunu öne sürer. Ona göre, İslam kültüründe gökbilimi esas alındığında 13'ten 16. yüzyıla kadar Diyarbakır, İsfahan, Şam ve Kahire gibi kentlerde çok önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Saliba, bu süreci altın yıllar olarak da değerlendirmenin mümkün olduğunu söyler. Kısacası, yazara göre bilimin ölümünü, Gazali'nin dini düşünce zaferine ve Bağdat'ın Moğollar tarafından yakılmasına bağlayan iki klasik anlatımın hiçbirisi sözü edilen parlak bilimsel faaliyetleri açıklayamamaktadır. Daha da ötesi, bu olaylar



bildiğimiz kadarı ile çöküş dönemini başlatmadığı gibi bilimsel üretimi de yavaşlatmamıştır. Tersine bu olayların sonrasındaki dönemde bilimsel üretim ve nitelik artmıştır.

Bu bilgiler çerçevesinde Saliba, İslam medeniyetinde bilimsel açıdan bir çöküşten değil de duraklama ve gerilemeden bahsedilebileceğini ve bunun da ancak 16. yüzyıldan sonra modern bilim ile yapılan bir karşılaştırma sonucunda değerlendirilebileceğini söyler.



